

Мацвей Ян Квяткоўскі ♦ Mateusz Jan Kwiatkowski

Варшаўскі ўніверсітэт, Польшча

University of Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4470-8353>

e-mail: mj.kwiatkowski2@student.uw.edu.pl

Самавызначэнне беларускамоўнага насельніцтва Горадзеншчыны і ваколіц у мінулых стагоддзях і Сакольшчыны ў сучаснасці

*Self-identification of the Belarusian-speaking Population of the Grodno Region
and its Surroundings in Previous Centuries and of the Sokółka Region Today*

*Samoidentyfikacja białoruskojęzycznej ludności Grodzieńszczyzny i okolic
w poprzednich wiekach oraz Sokólszczyzny w teraźniejszości*

ABSTRACT: The aim of this article is to describe the historical and modern ethnonyms of the Belarusian-speaking population in the Grodno region and to investigate whether and how much they have changed. The described ethnonyms are: Lithuanians (in the historical, Belarusian meaning), Ruthenians, Tutejszy (Locals), Belarusians, Poles and Tatars. The article concludes that the main ethnonym of the local population in previous centuries was Lithuanians, while the other names were less common and less frequent (e.g. Ruthenians for Orthodox Christians). Currently, in the Sokółka region, the main historical ethnonym has been almost completely forgotten, changing to Poles for Catholics and some Orthodox Christians, and Belarusians for Orthodox Christians. Tatars, despite using the Belarusian language, remain a separate ethnic group.

KEY WORDS: Grodno region, ethnonyms, self-identification, Lithuanians (in historical sense), Poles, Belarusians, Tatars.

Горадзеншчына вядомая як рэгіён пагранічча. На працягу вякоў яе насялялі розныя этнасы¹, а сама зямля знаходзілася ў шматлікіх протадзяржаўных утварэннях і дзяржавах. Адною з іх было Вялікае Княства Літоўскае, якое найбольш паўплывала на мясцовае самавызначэнне.

¹ Між іншым, яцвягі, ліцвіны (як балтамоўныя, так і славянамоўныя), русіны, палякі, жыды, татары, немцы і шмат іншых.

Хаця гістарычна дамінавала тут беларускамоўнае насельніцтва, на працягу большай часткі свайго існавання яно не лічылася беларусамі², а ўжывала ў сваім дачыненні іншыя этнонімы.

Прац, прысвечаных тэматыцы беларуска-польскага памежжа, напісана шмат. З сучасных варта ўзгадаць публікацыі Міхала Саевіча [Sajewicz 2000: 235–264, Sajewicz 2005: 161–176, Sajewicz 2022: 137–157], першы том трохтомнай кнігі *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia* [Barszczewska, Chaustowicz, Timoszuk (red.) 2016a], пяцітомны *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* [Мацкевіч (рэд.) 1979–1986]. Важныя і працы Кацярыны Канчэўскай, якая даследуе менавіта Горадзеншчыну [Konczewska 2015: 149–169, Konczewska 2024: 89–108]. Нельга таксама не ўзгадаць пра публікацыі, у якіх апісваецца гісторыя мясцовых міграцыйных працэсаў, як напрыклад артыкул *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie* [Wiśniewski 1980] ці манаграфія *Historia Białorusinów Podlasia* [Chomik і інш. 2016].

Мэта гэтага артыкула – паказаць, якія эндаэтнонімы³ выкарыстоўваліся мясцовымі жыхарамі, а таксама ці захаваліся яны альбо былі замененыя іншымі этнонімамі⁴. Гістарычны матэрыял ахоплівае збольшага XIX і XX стагоддзі. Складаецца ён з розных тагачасных кніг, якія пададзеныя ніжэй у бібліяграфіі. Што тычыцца сучаснасці, улічваючы палітычныя абставіны, апісана будзе толькі заходняя Горадзеншчына, якая знаходзіцца ў межах Польшчы, то-бок Сакольшчына. Сучасны матэрыял складаецца з дыялектных запісаў, сабраных на тэрыторыі Сакольскага павета. Паходзяць яны з самастойных экспедыцый аўтара (2020, 2023) і групавой экспедыцыі, арганізаванай Міраславам Янковякам з дапамогаю Пятра Савіцкага (2024). Дадаткова матэрыял уключае дыялектныя запісы з Сакольскага павета (якія мы атрымалі ад прафесара Ніны Баршчэўскай), сабраныя ў 2013 годзе ў рамках праекта *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia*, які быў фінансаваны Нацыянальнай праграмай развіцця гуманістыкі (Narodowy Program Rozwoju Humanistyki).

Статыстычныя даныя

Паводле перапісу насельніцтва Расійскай Імперыі 1897 года, Горадзенскую губерню засяляла 705 045 беларусаў, 362 526 украінцаў, 278 542 жыды, 161 662 палякі, 74 143 расійцы, 10 284 немцы,

² Што зразумела, улічваючы факт, што нацыі ў сучасным разуменні даволі маладыя, а канкрэтна гэтыя землі ніколі гістарычна Белай Руссю не называліся.

³ Саманазва нейкага этнасу, народа [Лобач 2006: 22, 326].

⁴ Назва нацыі, народа, народнасці, племені і іншых этнічных супольнасцей [Булыка 1999: 724; Лобач 2006: 326].

3 366 летувісаў⁵ і 2 420 татараў [Первая Всеобщая... 1903–1905 (online)]. У самім Горадзенскім павеце (частка якога цяпер знаходзіцца ў сучасным Сакольскім павеце) пражывала 134 639 беларусаў, 12 798 расійцаў і 11 593 палякі, калі ў Сакольскім павеце жыло 92 645 беларусаў, 1 973 расійцы і 1 273 палякі. Трэба, аднак, сказаць, што немажліва ацаніць, наколькі аб'ектыўным з'яўляўся гэты перапіс, паколькі саміх людзей дзялілі там выключна па крытэрыі роднай мовы⁶. Ніякія этнонімы ў перапісе не ўключаліся. Тым самым вышэйзгаданы перапіс дае максімальна інфармацыі пра моўную карціну рэгіёна.

У польскім перапісе насельніцтва 2021 года можна прачытаць, што ў Сакольскім павеце пражывае 63 445 чалавек, з іх 63 051 лічацца палякамі. З прадстаўнікоў іншых народаў зафіксавана: 451 беларус, 183 англічаніны, 131 амерыканец, 104 татарыны, 49 немцаў, 25 расійцаў, 24 канадцы, 21 украінец, 18 жыдоў і 18 *Litwinów*⁷. У канфесійным плане 56 802 асоб адказала, што прыналежыць да нейкай царквы, з іх 53 105 католікаў, 3 385 праваслаўных, 143 суніты, а 44 уніяты (украінскай царквы) [Tablice z ostatecznymi... 2024 (online)].

Прыведзеныя вышэй даныя паказваюць на паланізацыю мясцовага насельніцтва сучаснага Сакольскага павета, аднак гэтага недастаткова, каб зрабіць канкрэтныя высновы пра самаідэнтыфікацыю ў згаданым памежным рэгіёне. Дзеля гэтага мы правялі даследаванне мясцовых этнонімаў, абапіраючыся на літаратуру і матэрыял, сабраны падчас дыялектных экспедыцый.

1. Ліцвіны

1.1. Мінуўшчына

Як вядома, тэрмін *ліцвіны* (вядомы таксама ў форме *літоўцы*) з'яўляецца адной з гістарычных назваў беларускага народа. Не быў ён толькі палітонімам⁹, але таксама этнонімам, як мінімум для цэнтральна-

⁵ Усходнябалцкі народ, дзяржава якога мяжуе на паўночным захадзе з Рэспублікай Беларусь. Вядомы цяпер таксама пад назвай *літоўцы*.

⁶ Які адпавядаў сучаснай расійскай навуцы. Менавіта таму заходнепалескія гаворкі лічацца там украінскімі.

⁷ Улічваючы далейшую частку артыкула, немажліва сцвердзіць, ліцвінамі лічацца рэспандэнты ў беларускім сэнсе ці летувісамі.

⁸ У перапісе можна было пазначыць больш чым адну нацыянальнасць, што зрабіла ў тым ліку частка жыхароў Сакольскага павета.

⁹ Назва ўсіх грамадзян той ці іншай дзяржавы. Палітонім указвае на палітычную прыналежнасць і не ўключае этнічную, рэлігійную, моўную ці якую-небудзь іншую ідэнтычнасць [Лобач 2006: 22, 320].

-заходняй часткі гістарычнай Літвы, прычым сустракаўся ён, напрыклад, і на Меншчыне, Старадубшчыне ці Магілёўшчыне [Янчук 1889: 25–26; Косіч 1902; Бялькевіч 1970: 251].

Упершыню тэрмін *літоўская мова* адносна мовы Горадзеншчыны, а канкрэтна Свіслачы, сустракаецца ў дакуменце XVII стагоддзя. Там калятар касцёла Станіслаў Пакаш просіць даслаць яму ксяндза, які ўмеў бы гаварыць *па-літоўску* [Каргуза 2007: 116]. Хаця тут няма пацвярджэння, пра якую літоўскую мову ідзе гаворка, лагічна прыняць, што гаворка тут пра беларускую. Пацвярджаюць гэты наступныя аспекты:

1) прыметнік *litewski* гістарычна быў мнагазначны¹⁰ і азначаў у тым ліку тое, што сучаснае слова *беларускі*;

2) Свіслач знаходзіцца на тэрыторыі, гістарычна заселенай беларусамі, таму і ў тых часы, верагодна, там дамінавала ўсходнеславянскае насельніцтва. Дадаткова, нават калі і былі там якія-небудзь усходнябалцкія каланісты, не маглі яны дамінаваць, і таму хутка славянізаваліся¹¹;

3) аднясенне этноніма *ліцвін* да беларускамоўнага насельніцтва пацвярджаюць прадстаўленыя ніжэй матэрыялы.

Далей у артыкуле *Замѣтки о западной части Гродненской губернии* [Ламанскі 1856: 93–161] апісваецца гаворка і гісторыя ваколіц мястэчка Заблудаў. Аўтар інфармуе, што заблудоўская гаворка мяжуе на поўдні з гаворкай, называнай мясцовымі жыхарамі *каралеўскай*¹², пасля чаго піша, што на ўсходзе і паўночным усходзе заблудоўская гаворка мяжуе з чыста беларускай гаворкай, якую мясцовыя жыхары называюць *літоўскай*. Гэтая гаворка выступае на Сакольшчыне, а дакладна ў ваколіцах Свіслачы, Крынак, Ялоўкі і Гарадка (дзе змешваецца з заблудоўскай гаворкай)¹³. Далей аўтар піша, што для мясцовых жыхароў смешным з’яўляецца цеканне і аканне, якое можна сустрэць у сакольскай

¹⁰ Застаецца такім і ў сучаснай польскай мове, аднак цяпер у большасці выпадкаў азначае *летувіскі*, чаго нельга сказаць пра той перыяд.

¹¹ Гэта пацвярджае манаграфія *Jasienówka. Wieś powiatu sokólskiego*, у якой апісаная гісторыя блізкай да Свіслачы вёскі Ясяноўка (сёння частка Дубровы Беластоцкай). У кнізе можна ўбачыць імёны і прозвішчы з інвентароў XVI стагоддзя, як і пазнейшых стагоддзяў. Большасць паказаных там імёнаў і прозвішчаў адназначна беларуская па паходжанні [Krzysztofik 1933: 37, 45–46, паміж 64 і 65, 77, 105–107, 192–193].

¹² На югъ разсматриваемый языкъ прымыкаетъ къ особенному отгѣнку русскаго языка, который у здѣшнихъ жителей называется «королѣоускимъ». Онъ употребляется въ окрестностяхъ мѣст. Нарева, простирается подъ Бельскъ <...> [Ламанскі 1856: 150].

¹³ На востокъ и сѣверо-востокъ онъ граничитъ съ языкомъ собственно бѣлорусскимъ, который у здѣшнихъ жителей называется «литоускимъ». Этимъ языкомъ говорятъ уже около Свислочи, Крынокъ, Яловки и около мѣст. Гродка, при которомъ встрѣчаются эти два отгѣнка [Ламанскі 1856: 151].

гаворцы¹⁴. Хутчэй за ўсё, азначае гэта, што пад мясцовым насельніцтвам аўтар разумее заблудоўцаў.

У гэтым самым артыкуле засведчаны факт, што заблудоўцы называюць сакальчан *ліцвінамі*¹⁵. Абедзве назвы (*ліцвіны* і *каралеўцы*) адносяцца да гістарычнай мяжы ВКЛ і Каралеўства Польскага¹⁶.

Падобную інфармацыю можна знайсці ў працы Оскара Кольберга *Mazowsze. Obraz etnograficzny*:

(...) Część dawnego województwa Podlaskiego, (...) dla tego nazwała się Podlasiem Ruskiem, że ludność je zamieszkująca jest ruską; (...) Rusini tutejsi są trojakiego pochodzenia, jak to ich mowa pokazuje. Od północy mówią dialektem rusko-litewskim, zbliżonym do biało-ruskiego, który tu poprostu zwą litewskim, i każdy nim mówiący u chłopca Podlasia środkowego i południowego jest Litwinem; od południa rusko-wołyńskim, a w środku, koło Narwi i Bielska, dialektem, który nazwaćby można rusko-polskim (...). [Kolberg 1890: 359].

Людвік Чаркоўскі пацвярджае, што не толькі русіны, але і мазуры¹⁷ згодна называюць сакальчан *ліцвінамі*, а іх мову *літоўскай*:

Podlasiak z ludu nie uważa siebie ani za Mazura, o którym wyraża się, że mówi „z góry“, ani tembardziej za „Litwina“, którem to mianem chrzci zgodnie i Mazur i Rusin podlaski sąsiadów swoich od wschodu Województwa Podlaskiego, czyli za historyczną ongi granicą Litwy; nie dość na tem, — „litewską“ nazywa i mowę tego ludu (gwary t. zw. białoruskie). [Czarkowski 1907: 97–98].

Дадаткова ён інфармуе, што, паводле Яўхіма Карскага, усе ўкраінцы называюць беларусаў *ліцвінамі*¹⁸.

Чарговай крыніцай, дзе насельніцтва Сакольшчыны называюць *ліцвінамі* (тут канкрэтна *люцвінамі*) з'яўляецца слоўнік *Z supraskiego na nasze*^{19,20}.

¹⁴ Смѣшнымъ въ немъ кажется для здѣшняго жителя употребление вмѣсто идутъ, јѣдутъ, знаютъ и проч. идутъ, јѣдутъ, знаютъ; также постоянное въ немъ произношеніе о за а, вмѣсто пошоу, говориу, хочу, мои, свои, чого и проч. пашоу, гавариу, хачу, маи, сваи, чаго; вмѣсто вуонъ, вона, јого употребление уонъ, яна, јаго [Ламанскій 1856: 151].

¹⁵ <...> һэтымъ насъ ужэ нѣ пудманѣшъ, бы-той Лицьвинъ своһо Пана! А якъ же вуонъ јоһо пудмануу? <...> “А калиба һэта, Паночку, кажэ Лицьвинъ, нямаю цяпѣръ часу лһаци, ба пришла рыба да һаци, людзи нисуць, вязауць, а я пабѣһу хучѣй хаць тарбинку набьяру”. <...> [Ламанскій 1856: 133].

¹⁶ Пра што пішуць таксама аўтары *Kulturowo-językowego dziedzictwa Podlasia* [Barszczewska, Chaustowicz, Timoszuć (red.) 2016a: 73–74].

¹⁷ Гістарычны беларускі эксаэтнонім на палякаў.

¹⁸ Karski (24) podaje, iż Ukraińcy również „Białorusinów“ nazywają Litwinami; przytacza wyrażenie „Chiba licho ozmie Litwina, szczob win nie dziekuw“ [Czarkowski 1907: 98].

¹⁹ Lućwiny – mieszkający na północ od rzeki Słójki [Załęski 2005: 34].

²⁰ Ваќи, Музыќи, Луцьвіны – мешкаўцы Wierchlesia; L. oznaczało „zacofani“, bo najdłużej chodzili w postojach, karpaciach z łyka [Załęski 2005: 46].

Тэзіс пра *ліцвіна* як эндаэтнонім пацвярджаецца ў кнізе Паўла Шэйна:

Крестьяне нашей губернии не называютъ себя ни русскими, ни бѣлорусами. Некоторые считаютъ себя литвинами. Но если сказать: «Лицвинъ, Божы сынъ», то вы получите въ отвѣтъ: «Ты самъ лицвин!», а если кто скажетъ: «Лицвинъ – чортоў сынъ», то он получитъ в отвѣтъ: «Хочъ чортоў, а не твой». Вообще о себѣ и своей странѣ они выражаются такъ: «мы тутейшые, наша страна ни руска, ни польска, але забраны край!». А если вы спросите: «кто же васъ забралъ?» то вам отвѣтятъ «Кацерына нась забрала». При этомъ многіе еще добавятъ такую пословицу, вѣроятно заимствованную отъ шляхты: «За короля Саса, людзи наѣлиса хлѣба и мяса, а якъ стаў Понятоўски, то усё пошло по чартоўски». [Шейнъ 1902: 97–98].

Найбольш інфармацыі пра гэты этнонім можна знайсці ў Міхала Федароўскага, а канкрэтна ў яго серыі кніг *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej*. Па-першае, можна там прачытаць, што жыхары Пружанскага павета называюць *ліцвінамі* сваіх паўночных суседзяў ад Свіслачы і Ваўкавыска²¹, што робяць і жыхары Берасцейшчыны²². Жыхары Ваўкавыскага павета называюць так шэрэшавакаў²³ (не змаглі знайсці, дзе дакладна знаходзілася гэтая вёска), а само слова *ліцвін* выкарыстоўваецца ў шматлікіх ваўкавыскіх прымаўках²⁴. Дадаткова слова *Літва* ўжывалася ў дачыненні да групы людзей²⁵. Што асабліва важнае, далей можна прачытаць, што слова *ліцвін* азначае ў Лідскім павеце лідзяніна²⁶, то-бок

²¹ Litwin czerwuony jak batwin. – P. Litwinami zwą sąsiadów począwszy od Swisłoczy i Wołkowyska [Federowski 1935: 167].

Karaloŭszczaki – P. Tak siebie nazywa lud zamieszkały najbliżej Prużany, zaś sąsiadów swych zwie: od Szereszewa – Szereszoićcami, od Kobrynia – Gidunami, od Pińska – Motylancami, od Świsłoczy – Lytwynami, od Narwi zaś – Podlasiakami [Federowski 1935: 453].

Litwin [Lytwyn]. – P. Litwinami zowią Prużańczycy swych sąsiadów zapuszczańskich t. j. z Wołkowyskiego [Federowski 1935: 453].

Litwinnik. – P. Białorusin od Świsłoczy i Wołkowyska. Przewisko nadawane przez Poleszuków swym sąsiadom z nad Niemna. [Federowski 1935: 453].

²² Łytwyn boży! – Ты сам боży! – Łytwyn czortaŭ! – Nechaj czortaŭ aby ne twuoj. – G. Z Brzeskiego. [Federowski 1935: 173].

²³ A litwini podłe świni. – W. A propos tego przysłowia dodać należy, iż jest u Adalberga lecz bez objaśnienia, że to szyderczy docinek do Szereszowiaków powiatu wołkowyskiego, których zwą Litwinami [Federowski 1935: 167].

²⁴ Litwin – batwin. – W. p: A. 266, 5 [Federowski 1935: 167].

Litwin, haŭnom zacwiŭ. – W. [Federowski 1935: 167].

²⁵ Świnie jeli, ci Litwa papusawałaśie? – W. Na widok niechlujstwa. p: A. 266, 2 [Federowski 1935: 167].

²⁶ Litwin. – L. Lidzianin [Federowski 1935: 453].

гэта чарговы доказ ужывання гэтага слова як саманазвы. *Ліцвін* як саманазва выступае таксама на Слонімшчыне²⁷. Цікава, што слонімцы лічацца выключна *ліцвінамі*, а *русінамі* называюць сваіх усходніх суседзяў, што вылучае *Русь* як чужы элемент для мясцовага насельніцтва. Таксама на Сакольшчыне вядомы тэрмін *ліцвін*, што пацвярджае прымаўка з бацвіннем²⁸, дзе падкрэсліваецца іх (ліцвінаў) цеканне. Само бацвінне шырока вядомае мясцовым людзям, што пацвярджаецца палешукамі, якія называюць сваіх паўночных суседзяў як *ліцвінамі*, так і *бацвіннікамі*²⁹.

Пра *ліцвіна* як этнонім у дачыненні да беларуса можна прачытаць таксама ў другім томе *Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*³⁰.

Іншым цікавым фактам з'яўляецца прыклад з кнігі Аляксандра Краўцэвіча³¹:

Харонім “Літва” перажыў само ВКЛ і працягваў існаваць у складзе Расійскай імперыі. Характэрны эпизод меў месца ў 1846 г. у паўднёвай, беларускай частцы гістарычнай Літвы, менавіта ў Ваўкавыску. На прапанову Расійскай акадэміі навук прыслаць звесткі аб наяўнасці неславянскіх нацыянальных меншасцей, у тым ліку і летувісаў, ваўкавыскі земскі спраўнік паведаміў, што ў яго павеце пражывае 84 190 “літоўцаў праваслаўнага і каталіцкага веравызнання” (большасць насельніцтва павета). Мясцовы чыноўнік з тэрыторыі гістарычнай Літвы традыцыйна атаясаміў “літоўцаў” з тутэйшымі беларусамі. Можна прывесці яшчэ дзесяткі падобных прыкладаў. [Краўцэвіч 1997: 159].

Этнонім *ліцвін* пацвярджаецца таксама назвамі некаторых населеных пунктаў, напрыклад, пасёлак вёскі (kolonia wsi) Вярхлес – *Літвін Луг*³² ці вёска *Ліцвінкі*³³.

²⁷ Litwin. – Sł. W Słonimskim nazywa lud: siebie - Litwinami, Żmudzinów (магчыма летувісаў?) Girgatunami (імаверна ад бел. гергетаць), sąsiadów od Pińska i Pruzany – Poleszukami, od Stołpca i Mira Rusinami i ziemię tych ostatnich - Rusią, a swoją zaś Litwą. [Federowski 1935: 453].

²⁸ Lićwinki spradajuć baćwinki. - Sk. [Federowski 1935: 167].

²⁹ Вацвінник. - W. Tak nazywają Poleszycy, a zwłaszcza wieśniacy od Kobrynia i Pruzany, swych sąsiadów z nad Niemna [Federowski 1935: 452].

³⁰ ЛІТВІ'Н, ЛІЦВІ'Н м., ЛІТВІНЫ', ЛІЦВІНЫ' мн. этн.

<...> 2. Беларус з пэўнай мясцовасці. За *Поставамі жывуць ліцвіны*. Магутны Паст. Тутэйшэ населене называе жыхароў Гродзенскай вобласці *ліцвінамі*. Вялікі Краснік Пруж. *Хто жыве ў Рожані, коло Рожані, мы іх ліцвіны называемо*. Смалянціца Пруж. [Мацкевіч (рэд.) 1979–1986 2: 661–662].

³¹ Які спасылаўся на працу Сяргея Токця [Токць 1997: 38].

³² [Skorowidz 1924: 79].

³³ [Skorowidz 1924: 80].

Усё гэта дазваляе скласці гіпотэзу, што *ліцвінамі* гістарычна зваліся беларускамоўныя людзі ад Саколкі да Наваградка.

1.2. Сучаснасць

У выніку русіфікацыі і паланізацыі³⁴, як і браку беларускай (у моўна-культурным сэнсе) дзяржавы з назвай *Літва*, стары этнонім пачаў знікаць. Мясцовыя гаворкі перасталі называць *літоўскай мовай* і карысталіся замест таго тэрмінам *простая мова*. Магчыма, спрычынілася да таго паланізацыя нацыянальных меншасцей у Другой (і Трэцяй) Польскай Рэспубліцы, аднак трэба зазначыць, што тэрмін *простая мова* існуе яшчэ з часоў ВКЛ і дужа верагодна мог суіснаваць на гэтых землях нават у часе, калі мясцовыя гаворкі называлі *літоўскімі*. У любым выпадку прэстыж мясцовых гаворак моцна панізіўся, ці то коштам польскай, ці то расійскай моў (у залежнасці ад пануючай дзяржавы).

Сёння большасць насельніцтва Сакольшчыны (то-бок заходняй Горадзеншчыны) забыла пра стары этнонім, часта блытаючы тэрмін *літвін* з *летувісам*³⁵.

Пацвярджае гэта адзін рэспандэнт з прозвішчам *Байгус*, які, пачуўшы падобныя летувіскія прозвішчы па радыё, адказаў наступным чынам:

- Маё ,<...> Байгус! Значыць... Літвін я чуў! На канцы с! А тутай ужэ паперараблялі, бо ўсе памылкі! То ўжэ перараблялі Зэт: Байгуз!
 - Ну, так літоўскі ёсьць элемент!
 - На канцы с! А тутай ужэ паперараблялі, бо ўсе памылкі! То ўжэ перараблялі зэт: Байгуз! Але мы не перараблялі, так і ест!
 - А адкуль прозвішча, ведаеце?
 - З Острава паходзіць, у Остраве там, ест родзіна, бо мой оец з Острада паходзіў! То там Остраў і ест. Але ўжэ перараблялі, бо кажут зойдзеш да ўжэнду то ўсе зэт на канцэ, а дзесь подзеш штось прадасі ці што, а стой, то не так! То паперараблялі! А я так як ойец, не хацеў. Кажа, пачулі мы цераз радзіё ў Літве, што ёст такі.
 - А не ведаеце, адкуль пайшло прозвішча? Не маеце сваіх каранёў літоўскіх?
 - Не. Не. Але тады о, каб это. Но то збольшага даведаўся.
- Нятупа, верасень 2013 [М 1929].

Пры гэтым ён заявіў, што яго продкі паходзяць з Вострада³⁶, а яго першай мовай з'яўляецца мясцовая беларуская гаворка (летувіскай

³⁴ Больш пра паланізацыю і русіфікацыю гл. [Barszczewska, Chaustowicz, Timoszuk (red.) 2016a: 31–42].

³⁵ Што, верагодна, з'яўляецца наступствам паланізацыі, паколькі ў сучаснай польскай мове, як ужо было напісана, тэрмін *Litwin* перад усім азначае летувіса.

³⁶ Хутчэй за ўсё, з вёскі Вострадаў Паўночны або Вострадаў Паўднёвы гміны Шудзялава.

мовай рэспандэнт не валодаў). Гэтыя факты даказваюць яго тутэйшасць. Што тычыцца прозвішча, хоць вельмі верагодна, што яно балцкае, можа быць і яцвяжскае³⁷.

Нягледзячы на цяперашні стан памяці пра стары этнонім, мы змаглі знайсці асобу, якая не адчувала моцнае прывязанасці ні да Польшчы, ні да Беларусі, затое мела такую да ВКЛ. Лічылася яна ліцвінкай:

– Я ўсё так жартам, усё так шуткаю кажу, што я астатня княгіні Велікаго Княства Літоўскаго. Но я, наці-... наці'энальнасьць мая польска бо жыву ў Польшчы.

– Но так, а народ які Ваш? Беларускі, літоўскі, які? Як Вы скажаце?

– А як на нас тут на прыграніцы сказаць. Наці'энальнасьць польска то я польска, хай буду, але так та з Велікім Княствам Літоўскім я утажсамляюся. Спадчына Велікаго Княства Літоўскаго, гэтаго ўсяго, што даўо нам Княжство Літоўскае. Гэта-ж яго тэрэны. Я як нераз турысты прыходзяць тут і гавораць: “Ох як пекне у вас на Подлясю”. Я пытаюся: “А вы напэўно на Подлясю?” А яны: “А то дзе мы?” “Но як дзе, у Велікім Княстве Літоўскім”. Но Подлясе гэта то так но Сокоўув Подляскі, Янув Подляскі, то кажу там самы назвы, а ў нас німа, у нас німа Крынкі Подляске. Крынкі Ягелёньске ад Ягайлы, ад князя літэвскаго, бо яны тут найбольш зрабілі добрай работы. Вўадысўав Ягайло і яго ўся дынаст'я. Но й яны так потэм дзівяцца што, а яшчэ якія адазвучца ў гэтым, бо яны так гавораць часам: “Ах мы вемы як Каргуле і Павлякі розмавяём, бо оглэндалісьмы вы так зацёнгаць”. “Але я могэ зацёнгаць, а цо мне там, як сыпнеце пенендзы то я і покажэ так як вы хцэце. А цепер”, – муве, – “адазвуса я да вас маеі роднай гутаркай. Сардэчна вітаю ў нашых Крынках і акаліцы “По якему Пані муві?” Я муве: “По-своему. Языкем Велькего Ксенства Літэвскаго”. Венц ежэлі-б так гаварыць ужэ так даглобна, так ужэ дайсьці што мне ў душы грае, яка наці'я, то гэта Велікае Княжство Літоўскае, каторае там ад Ягелёнаў то так, от так.

– Ну вось мая бабця якраз казалла, што ну в сэнсе ну ў міне быў дзед з Вальня і ён абзываў бабцю ліцвінкай, а яна яго ўкраінцам.

– Так так так, на нас гаварылі ліцвіны. А чаму так гаварылі ну от, гэта не літвіны, не гэтыя што як-..., ліцвіны гэта назвы Велікаго Княства Літоўскаго.

Крынкі, жнівень 2023 [К 1964].

Была гэта жанчына сярэдніх гадоў з вышэйшай адукацыяй. Працавала ва ўстанове культуры. Рэлігійна схілялася да славянскага

³⁷ Прыклады гэтага прозвішча мы знайшлі на тэрыторыі Польшчы і Беларусі, аднак не зарэгістравалі яго ў Летуве. Падобная сітуацыя зафіксаваная ў 2 томе *Kulturowo-językowego dziedzictwa Podlasia*. Там жыхар Стараўлян Пётр Шпіца расказвае, што, паводле старэйшых людзей, яго прозвішча *літоўскае*, то-бок нетутэйшае. Паказвае гэта альбо на забытае гістарычнае значэнне слоў *Літва*, *літоўскі*, альбо на факт, што *Літвой* лічыўся там іншы, напрыклад, суседні, рэгіён [Barszczewska, Chaustowicz, Timoszuk (red.) 2016b: 87].

паганства³⁸. Нельга, такім чынам, гаварыць пра захаванае літоўскае самавызначэнне. Яно, хутчэй за ўсё, узнікла пазней, у свядомым узросце, як наступства адукацыі.

Іншая жанчына, таксама сярэдніх гадоў і з вышэйшай адукацыяй, лічылася перадусім беларускай, аднак пагаджалася, што ліцвіны з'яўляюцца гістарычным найменнем беларускага народа, і сказала, што можна яе запісаць як беларуску, ліцвінку. Заўважыла яна, што дамінаванне беларускага самавызначэння і знікненне літоўскага вынікае перадусім з браку размежавання *ліцвінаў* і *летувісаў*, як і *Літвы* з *Летувай* у сучаснай польскай мове:

– Гэ... гэта для міне німа як бы спрэчнасьці, такжэ мае... Бо знаяця бо ўжэ нац'ёнальнасьць як мы пытаем гэта ёсьць новочэсна катэгор'я, а літоўцы гэта ёсьць яшчэ катэгор'я як бы пшэднац'ёнальна, гаворачы па-польску, не. Для міне патаму німа як бы тутай... Бо знаяця бо як бы ў спісе народо-вым калі б я напісаўа літвінка, так, но то гэта быўо б Літва, Літва, але не гісторычна тылькі дзержава, так. Гэту я вельмі люблю увогуле, знаяця, але гэта не ёсьць гэта сама, так. Жэ німа такога одповедніка, каб лічыцца. Як я скажу Вам, так, жэ мы ліцвіны то Вы знаяця, але-...

– Но Вы знаеце, па-беларуску ест як бы падзел і ест летувіс і Летува.

– А па-беўаруску, а па-польску не.

Хмялеўшчына, жнівень 2023 [К 1975].

Таксама тут нельга казаць пра захаванне старога этноніма, паколькі маці гэтай жанчыны лічылася беларускай і полькай. Абедзве яны былі праваслаўнага веравызнання.

Усё ж такі мы змаглі знайсці адну асобу са старэйшага пакалення, якая памятала пра стары этнонім *літоўцы* ў дачыненні да беларуска-моўнага насельніцтва:

– І Вы таксама беларуска чы полька?

– Много полькі (?) тылькі, тылькі наша ў нас былі калісьці літоўцы ўсі былі.

– А літоўцы.

– А то-бок памятаеце, што ліцвіны былі-...

– Не, бо то гэты <...> (?) пішуць і гавораць.

– А калі тыя літоўцы былі?

– Ашчэ да вайны!

– А бо вось мая бабця ліцвінкай лічылася.

– Но і нашы лічыліся! О мой ужэ тата то тожэ так гаварылі кедысь то войсковых лапалі, дзесь до войска, а папер <...> (?) ест та цо, ест та цо можэ помні так, так літвіны.

Слоя, верасень 2024 [К].

³⁸ Мела як каталіцкіх, так і праваслаўных продкаў.

Не лічылася яна пры гэтым ліцвінкай, а беларускай. Была яна праваслаўная.

Хоць у 1 томе кнігі *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia* паказаныя выпадкі, калі этнічных беларусаў называюць *ліцвінамі*, мае гэта месца толькі ў паўднёвых гмінах Падляшскага ваяводства [Barszczewska, Chaustowicz, Timoszuik (red.) 2016a: 73–74].

2. Тутэйшыя

2.1. Мінуўшчына

Як можна сцвердзіць пасля прачытання папярэдняга раздзела (а канкрэтна цытаты Шэйна), гістарычна этнонімы не былі ўжываныя большасцю людзей, у выніку чаго многія з іх лічыліся проста *тутэйшымі*.

Пацвярджае гэта і кніга *Jasienówka. Wieś powiatu sokólskiego*:

Językiem w powszechnem użyciu jest język białoruski, zwany przez ludność prostym, ponieważ używany jest tylko przez ludzi prostych. Nazwy „białoruski”, „Białorusin”, wcale się tu nie używa, zastępuje je słowo „prosty”, „człowiek prosty” lub wprost „człowiek” (człowiek) w odróżnieniu zwłaszcza od żyda, albo od księdza czy inteligenta. (...) Obok języka białoruskiego, jak prostego, jest w użyciu równocześnie język polski, przez ludzi starszych niekiedy pańskim zwany. Języka polskiego ludność katolicka używa do modlitwy i nim też posługuje się w piśmie przy korespondencji prywatnej. Język polski przeniknął tu wraz z religią katolicką i duchowieństwem. Długi czas był dla ludności językiem wyłącznie kościelnym, liturgicznym, czemś w rodzaju łaciny. Obecnie, wskutek rozmaitych innych wpływów jak: szkoła, wojsko, nawet emigracja, język polski bywa coraz bardziej używany w mowie potocznej, szczególnie przez młodzież. [Krzyżstofik 1933: 194–195].

2.2. Сучаснасць

Хоць ніхто з нашых рэспандэнтаў не лічыўся *тутэйшым*, шмат хто з іх адчуваў моцную прывязанасць да рэгіёна³⁹, а некаторыя з іх абіралі падвойную ідэнтычнасць.

Галіна Русэк сцвярджае, што чалавек памежжа не мае адной ідэнтычнасці ці культурнай кампетэнцыі. Такія людзі прызвычаеныя да шматкультурнасці [Rusek 2003: 9].

Кацярына Канчэўская заўважыла, што для шматлікіх яе інфармантаў падзел на *мы – яны* (*нашы – чужыя*) абмяжоўваўся людзьмі з канкрэтнай мясцовасці ці тэрыторыі, дзе ўсе немясцовыя людзі, нават

³⁹ Да такой жа высновы прыйшла і К. Канчэўская адносна сваіх інфармантаў [Konczewska 2015: 152].

аднолькавага этнасу, разглядаліся як чужынцы [Konczewska 2015: 152]. Пра шматмоўнасць, шматэтнічнасць і шматкультурнасць, як і з'яву *тутэйшасці*, піша таксама Уладзімір Высачаньскі [Wysoczański 2024: 39, 43-44].

Дарота Філяр паказвае ў сваім артыкуле, што падвойная ці шмат-складовая ідэнтычнасць ўзнікае на любым памежжы. Відаць гэта ў цытаце кашубскага рэспандэнта⁴⁰ [Filar 2024: 61-62]. Падрабязней пра складаныя працэсы ідэнтычнасці на памежжы гл. [Sadowski 2019].

3. Русіны

3.1. Мінуўшчына

Тэрмін *русіны* не з'яўляўся эндаэтнімімам на Горадзеншчыне (прынамсі, не быў ім у часах Расійскае Імперыі). Быў ён, аднак, экзаэтнімімам⁴¹, ужываным палякамі у адносінах да мясцовага насельніцтва⁴². Апрача таго, тэрміны *русакі* і *Русь* выкарыстоўваліся як канфесійныя⁴³ ў дачыненні да праваслаўных⁴⁴.

3.2. Сучаснасць

На сучасным этапе ў выніку саветызацыі слова *рускі* набыло новае значэнне як сінонім да слоў *расійскі*, *расіец*, *маскаль*, *маскоўскі* (на мясцовых гаворках таксама *росыйскі*). Калі нехта размаўляе *па-руску*, гэта значыць, што робіць ён гэта па-расійску.

Нягледзячы на гэта, адзін з рэспандэнтаў памятаў яшчэ часы, калі беларускамоўных праваслаўных называлі рускімі:

– То-бок за Ваше памяці ніхто не называўся так [ліцьвіны], толькі беларусы чы як? Но як называліся проста людзі, кім лічыліся?

⁴⁰ W języku polskim brakuje słowa, którym można by określić taką narodowościową magmę jak my. Jesteśmy Polakami, ale i nie do końca Polakami, bo również Kaszubami. I te dwie tożsamości się nie wykluczają, tylko uzupełniają [Grzywaczewski 2020: 30].

⁴¹ Знешняя назва нейкага народа ці этнасу, створаная іншым народам або этнасам [Лобач 2006: 22, 326].

⁴² Rusin. – Sł. Tak nazywają Mazury z Królestwa swych sąsiadów z za Biebrzy [Federowski 1935: 454].

⁴³ Назва групы людзей (звычайна нейкага этнасу) па яе рэлігійнай прыналежнасці [Лобач 2006: 22, 318].

⁴⁴ Rusak idzie da nieba, jak husak. – W. Por. Katalik. Ruś. Rusak – prawosławny [Federowski 1935: 267].

Katalik da nieba myk, a Ruś da piekła muś. – W. Ruś, rusak, oznacza prawosławnych, pr. Rusak. [Federowski 1935: 140].

- Праваслаўнымі!
 - А проста праваслаўны? А каталікі?
 - Но католікі, паляке. А на нас ру-..., за маіх часаў то нас не называлі беларусамі, толькі рускімі.
- Кнышэвічы, верасень 2024 [М 1965].

4. Беларусы

4.1. Мінуўшчына

Этнонім *беларусы* зусім не сустракаўся на Горадзеншчыне. Пры гэтым *Белая Русь* была вядомая мясцовым жыхарам, аднак, мяркуючы па прымаўках⁴⁵, у якіх яна выступае, як вельмі далёкі рэгіён⁴⁶.

4.2. Сучаснасць

Дзякуючы новаму беларускаму нацыянальнаму руху, як і ўзнікненню Беларускай Народнай Рэспублікі і пазнейшай Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, этнонім *беларусы* замацаваўся на Горадзеншчыне, стаўшы асноўнай новай назвай народа⁴⁷.

Што тычыцца польскай часткі, то-бок Сакольшчыны, абапіраючыся на сабраныя намі дыялектныя матэрыялы, як і гістарычныя звесткі, можам сцвердзіць, што тэрмін *беларусы* замяніў старэйшы канфесійнім *русакі*, стаўшы толькі галоўным этнонімам для мясцовага праваслаўнага насельніцтва.

Практычна ўсе нашыя рэспандэнты вызначаліся беларусамі, абапіраючыся перадусім на іх праваслаўнае веравызнанне:

- А як Вы сябе лічыце кім – беларускай, ліцьвінкай, маскалькай, полькай, кім?
 - Я обыватэльство маю польске.
 - Но так-так але кім Вы лічыцеся..
 - Але я не знаю, я лічуся но беларусінкай можна сказаць, бо у нас не толеруюць вельмі гэтых... беларусінаў, але я ўсе раўно, я выводжуса с, я естэм правослаўна.
 - То дрэнна што не талеруюць, повинна зьмяніцца.
 - Власьне! Але трудно ў нас тутай такое, не кажны толеруе, не!
- Крынкi, люты 2020 [К 1946].

⁴⁵ Na Biełajrusi pczoty jak husi. – N. ... pszczoty . . . rezginiami mi_uod n_uosiać. – Sk. Wb: Db. 409. [Federowski 1935: 30].

⁴⁶ Што з'яўляецца лагічным, паколькі гістарычна Белай Руссю называлі Полаччыну і прылеглыя землі.

⁴⁷ Больш пра самавызначэнне на Горадзеншчыне гл. [Konczewska 2015].

Здараюцца выпадкі, калі нехта лічыцца *беларусам* у нацыянальным сэнсе, аднак гэта звычайна маладзейшыя асобы з вышэйшай адукацыяй⁴⁸. Да таго ж, гэта даволі новая з'ява, таму нельга тут казаць пра гістарычны этнонім.

У выніку нізкага прэстыжу мясцовых гаворак, як і паланізацыі, здараюцца выпадкі, калі праваслаўныя пачынаюць лічыцца палякамі і / альбо вырашаюць, каб не перадаваць сваім дзецям мясцовую гаворку і замяняюць яе польскай мовай. Такі досвед мела мясцовая жанчына, якая хоць лічыцца беларускай, дома размаўляла па-польску:

- Ну ўсё маё жыццё беларускае, ведаеце бацькі за мной па-польску гавораць.
- Але дасюль?
- Да мяне па-польску гавораць. Бацька можа з мамай часам перагаварыць штосьці па-беларуску. Часам можа са мною штосьці ціпа, але ведаеце нават мая баба не гаварыла да мяне па-беларуску, якая міне выходзіла, таму што не такая мода была, што трэба да дзіцей па-польску.
- Але, але як Вы ўжо па-беларуску да іх зьвяртаецеся, то яны Вам адказваюць па-беларуску?
- Я ня маю звычайкі гаварыць па-беларуску з бацькамі, но тут так знаеце, ведаеце можа штось там скажу там п'ентэ-... але но... (?) мая мова польска.
- Вы самі не гаворыце да іх.
- Ну не, ну я не прывыкла, бо я не выхавалася ў беларускамоўным асяроддзі, у хаці.
- Ну добра, добра. Але калі б Вы казалі да іх па-беларуску, то яны адказалі б па-беларуску чы-...
- Бацька можа так, мама напэўна не...
- А яна лічыцца полькай, так?
- Яна лічыцца полькай, яна нарадзілася ў Беларусі, я пакажу, Вы пачакайце. Крынікі, жнівень 2023 [К 1974].

Агулам на Сакольшчыне этнонім *беларусы* амаль заўсёды цесна звязаны з праваслаўем.

5. Палякі (і мазуры)

5.1. Мінуўшчына

Гістарычна (у XIX ст. і першай палавіне XX ст.), паводле знойдзеных намі крыніц⁴⁹, на Горадзеншчыне мясцовыя беларускамоўныя сяляне не лічыліся палякамі, а этнічныя палякі не дамінавалі сярод вясковага насельніцтва. Шляхту звалі звычайна *панамі*⁵⁰, аднак быў і этнонім

⁴⁸ Не сустрэлі мы таксама такіх асоб каталіцкага веравызнання.

⁴⁹ [Federowski 1935: 453-454; Krzysztofik 1933: 192-194; Załęski 2005: 36] і крыніцы, пададзеныя ў папярэдніх раздзелах.

⁵⁰ У тым ліку і беларускамоўную.

у адносінах да суседніх палякаў, якія жывуць на захад ад гэтых земляў, – мазуры⁵¹.

5.2. Сучаснасць

У выніку паланізацыі практычна ўсе сучасныя каталікі на Сакольшчыне пачалі называцца *палякамі*. Гэта нам дае даволі архаічную карціну, дзе рэлігія з'яўляецца найважнейшым вызначальнікам тоеснасці. Бачна гэта па адказах нашых рэспандэнтаў:

- А Вы палякам ці беларусам лічыцеся, ці можа ліцьвінам, русінам, кім Вы лічыцеся?
 - Як?
 - Катоlíкі цаўы час!
 - Но яны катоlíкі, катоlíк.
 - Толькі катоlíк, не паляк, не там-..?
 - Кто, гэты што вы-..
 - Не, Вы, Вы.
 - Катоlíкі но ж мой брат.
 - Не, ня вера, толькі нацыянальнасьць.
 - Катоlíчка вяра.
 - Не не вера, нацыянальнасьць, народовосьць.
 - Полацы!
 - Польска.
 - Як у Польшчы мы жыемы якую можэм мець інном ту тэго?
 - Ну калі Вы па-просту то можэце быць беларусы, ліцьвіны но..
 - Но можэм мы быць. На міне мазурка Вацэк называе!
 - Но та іха з праваслаўным!
 - Паслышаў, што ўчораі Вацэк называе мазурка, а ў другім покою, а так слышы вшыстка!
- Крынікі, люты 2020 [М 1939, К 1942].

Што цікава, хоць абодва цытаваныя вышэй рэспандэнты лічацца *палякамі*, маем тут інфармацыю пра называнне этнічных палякаў *мазурамі*. Даказвае гэта, што нават пасля паланізацыі старыя адрозненні нейкім чынам захоўваюцца.

Рэлігія для шматлікіх з'яўляецца настолькі важнай, што нават у выпадку мяшаных каранёў менавіта яна вызначае тоеснасць чалавека:

- Ясна. І Вы ўсе гаворыце па-просту-...
- Цэлэ жыце.
- У радзіне, так?

⁵¹ Mazur. – Sk. „Dziki Mazur” zwykła odpłata za „Rusin kapuśnik”. Na Litwie, podobnie jak i na Podolu, każdy mówiący po polsku, a nie Litwin i nie Rusin z urodzenia, nazywany jest Mazurem. [Federowski 1935: 453].

- У хаце ўсё гаворым па-просту.
 - І Вы кім лічыцеса палякам, беларусам, ліцьвінам?
 - Палякам.
 - Палякам.
 - Палякам. Мой дзятко быў рускі бо ён прыехаў з Расеі прыехаў яго-..
 - Але з Расеі чы з Беларусі?
 - З самай Расеі прыехаў, з самай Расеі прыехаў тут. Знаеце дзе Крулёвы Мост?
 - Я чуў, але так дакладна не.
 - Каля Гарадка Крулёвы Мост. І ён тут ажانیўсе ў гэтай вёсцы і там і памёр і ўжэ тады значы то значы не гэта не мой-... мой прадзядэк, мой бацько майго дзетка. І ён там пахованы, а дзетко ўжэ радзіўся ў Радуніні. Так што тая сама то эта парафя Крулёвы Мост. Яны былі праваслаўныя. А бапка мая была каталічка, это зэ строны бацька. Яна была ў Крынках роджана, яна была каталічка. І казала для дзятка такое ты хочаш за мною жаніцца можаш мусіш прайсьці на польску веру, но на каталіцку. Но й гэта тако вышло, таму мы католікі. Але ўсё ў нас гэта гутарка была ў дому. Бабця да самай сьмерці гаварыла і ну й гэта я пры ёй наўчыўсо ну як дома уходзіць-...
 - Але гэта была першая мова бапці чы яна ад мужа пераняла?
 - Не, пер-.. у нас, у нас тут на Сокульшчыні то ест усе так гавораць. Неважнэ чы ён праваслаўны чы ён каталік, усё так ва ўсіх хатах.
- Саколка, жнівень 2023 [М 1989].

Паланізацыя не была, аднак, адзіным фактарам, які ўплываў на змену самаідэнтычнасці большай часткі павета. У 1915 годзе падчас Першай сусветнай вайны дайшло да так званага *бежанства*, калі шмат мясцовага насельніцтва (перадусім праваслаўных) уцякло ў глыб Расіі, шмат з якіх ужо не вярнуліся⁵².

Хоць этнічныя палякі гістарычна не дамінавалі сярод вясковага насельніцтва, шмат вёсак належала да мясцовай шляхты. Як піша К. Канчэўская, польская шляхта захавала моцную шляхецкую ідэнтычнасць нават на тэрыторыі Беларусі, дзе стараецца захаваць сваю польскасць, што з'яўляецца ўсё больш цяжкім праз узмоцненую русіфікацыю і сучасныя антыпольскія дзяржаўныя нарратывы [Konczewska 2024: 99, 101–103]. Даследчыца таксама напісала манаграфію пра палякаў Горадзеншчыны і іх мову [Konczewska 2021].

Вяртаючыся да Сакольшчыны, трэба сказаць, што паланізацыя трывае дасюль, і калі *беларускае* самавызначэнне застаецца ў большасці выпадкаў абмежаваным да праваслаўнага веравызнання, то *польскае* не заканчваецца на каталіцызме. Шмат людзей асімілюецца, у выніку чаго можна сустрэць многа выпадкаў праваслаўных, якія лічацца палякамі, напрыклад, з прычыны пражывання ў польскай дзяржаве:

⁵² Больш пра бежанства гл. [Прымака-Oniszk 2016, Прымака-Онішк 2019].

- А яшчэ Вас не спытаў: Вы праваслаўны, праўда?
 - Я праваслаўна вызнане.
 - І Вы кім лічыцеса? Беларусам, палякам, ліцьвінам, рускім? Кім?
 - Я лічусо... полякам так скажу но бо... но бо тут урадзіўса ў Польшцы і... но... і войскову пшысенгу по-польску складаў но то трудно тутай як-бы інном мець мэнталносьць.
- Сухінічы, жнівень 2023 [М 1953].

6. Татары

6.1. Мінуўшчына

Татары трапілі на гэтыя землі дзякуючы Вітаўту⁵³ [Bujnowski 1939: 82]. Хоць спачатку мелі сваю ўласную мову, даволі хутка асіміляваліся, пераходзячы на беларускую і радзей польскую мову. Валяр'ян Буйноўскі піша пра іх наступным чынам:

Zamożniejsi wśród Tatarów od szeregu pokoleń posługują się językiem polskim, biedniejsi zaś białoruskim. Językiem liturgicznym jest arabski, który zna tylko parę osób. Religiję i poczucie odrębności rasowej Tatarzy w całej pełni utrzymali, z ludnością miejscową nie łączą się. Mongolskie rysy twarzy, szczególnie u kobiet, zachowały z całą wyrazistością. Najczęściej spotykanymi są nazwiska: Sulkiewicz, Olejkiewicz, Radecki, Szczęsnowicz, Romanowicz, Buczacki. Poziom kultury tatarskiej jest o tyle wyższy od okolicznych włościan, że każdy zamożniejszy Tatar dąży w miarę sił i środków do zdobycia wykształcenia i odsetek posiadający je jest znaczny. [Bujnowski 1939: 83].

Хаця карысталіся адной мовай з мясцовым насельніцтвам, іх рэлігія і паходжанне заставаліся фактарамі, якія вылучалі іх у асобную групу. Пацвярджае гэта Федароўскі:

Dym, jak na tatarskiej procesji. – SK.
O wielkiej fajce, o grubym papierosie, np. Duobra byłab [byüby] na tatarsku procesju.
Pan i Tataryn adnaje natury: pan szto dzień myje łupu (usta), a tataryn – dupu. – W.
Tatarski syn wialiki, ale durań. – N.
[Federowski 1935: 311].

6.2. Сучаснасць

Татары захавалі сваю адметнасць і да сённяшніх дзён. Пры гэтым большасць старэйшага пакалення далей карыстаецца беларускімі гаворкамі. Што важна, аднак, мясцовыя татары звычайна не лічацца бела-

⁵³ Больш пра гісторыю літоўскіх татар гл. [Крыцзуўскі 1938].

русамі ці іхнім субэтнасам⁵⁴, у выніку чаго не лічаць яны беларускую мову сваёй і заканамерна не бачаць патрэбы перадачы яе маладзейшым пакаленням⁵⁵:

- І Вы таксамо татарка?
 - Но. З крві і косьці.
 - <...>
 - І вы лічыцеса татарамі? Не беларусамі, не палякамі, а татарамі, так?
 - Не, татарамі.
 - Ясна.
 - Ну на цо мы цэлы час палякам і беларусам і татарам ешчэ да гэтаго бо мы тут жывем цэлы час.
 - А ліцьвінамі не?
 - Літвінамі не.
 - Алі обцум, обцум, прыезджаюць і беларусі і прыяжджаюць-...
 - Літвіны то далёка.
 - І руске прыяжджаюць і тэрас і тэрас ужэ тэраз ужэ (?) і з Амэрыкі прыяжджаюць.
 - Але ваша мова такая як тэраз, так?
 - Так.
 - Што гаворым, так?
 - Мы по-татарску не ўмеем гаварыць. Но як прыедуць там, там но з Арабі нават як мо ў мэчэці моляцца то мы не панімаем што эта такое. Мы кажды што ўмее то па-своему гаворыць.
 - <...>
 - А Вы з унукамі так само па-просту гаварыце чы ўжо не?
 - Не. Па-польску.
 - Не хочаце перадаць мовы?
 - А як, як мы самы не ўмеем па-татарску.
 - Не не, я пра гэту мову, простую.
 - Аа. Не.
 - <...>
- Крушыняны, жнівень 2023 [К 1933, М 1961].

Пра польскіх татар пісалі Аляксандр Міськевіч [Miśkiewicz 1990, 1991], Войцех Яніцкі [Janicki 2000] ці Караліна Радлоўская [Radłowska 2017].

ВЫСНОВЫ

Падсумоўваючы, можна адзначыць, што стары этнонім *ліцьвіны* / *літоўцы* на Сакольшчыне амаль канчаткова забыты (хоць і цяпер сустракаюцца людзі, якія пра яго памятаюць), чаму спрыялі адпаведныя

⁵⁴ Этнічная сістэма, што ўзнікае ўнутры этнасу і адрозніваецца пэўнымі гаспадарчымі, бытавымі, культурнымі і іншымі асаблівасцямі [Лобач 2006: 323].

⁵⁵ Хоць адзін рэспандэнт прызнаў, што ён адначасова татар, паляк і беларус, не змяняе гэта факта, што ён не перадае беларускай мовы сваім дзецям.

гістарычныя падзеі, асіміляцыйныя працэсы ў Польшчы, як і адсутнасць паспяховай нацыянальнай палітыкі на Беларусі. Калі этнонім *беларусы* застаецца тут збольшага абмежаваным да праваслаўных, дык этнонім *палякі* не азначае ўжо толькі каталікоў, а пашыраецца і на шматлікіх праваслаўных. Праваслаўнае насельніцтва заўважна адрозніваецца ад этнічна польскай большасці ў Польскай Рэспубліцы, дзякуючы чаму лепей захоўвае сваю адметнасць і часцей перадае беларускую гаворку маладзейшым пакаленням. Людзі з польскай ідэнтычнасцю найхутчэй паланізуюцца, у выніку чаго найлепей асімілююцца і досыць рэдка перадаюць беларускую гаворку сваім дзецям. Татары, хоць дасюль беларускамоўныя, захаваліся як асобная ад мясцовых усходніх славян этнічная група, з-за чаго хутчэй паддаюцца паланізацыі.

References

- Barszczewska Nina, Chaustowicz Mikołaj, Timoszek Mikołaj (red). 2016a. *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia. Opis socjolingwistyczny regionu na tle uwarunkowań historycznych*. t. 1. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Barszczewska Nina, Chaustowicz Mikołaj, Timoszek Mikołaj (red). 2016b. *Kulturowo-językowe dziedzictwo Podlasia. Człowiek. Rodzina. Dom*. t. 2. Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bjał'kevič Ivan. 1970. *Kraëvy sloŭnik usходняй Магілёўшчыны*. Minsk: Navuka i tэхnika [Бялькевіч Іван. 1970. *Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны*. Мінск: Навука і тэхніка].
- Bujnowski Walerian. 1939. *Powiat sokólski. Jego przeszłość i stan obecny*. Warszawa: Państwowy Instytut Gospodarski Wiejskiej w Puławach.
- Chomik Piotr, Głogowska Helena, Iwaniuk Sławomir, Łatyszonek Oleg, Mironowicz Eugeniusz, Misiuk Zbigniew, Siemianczuk Hienadź. 2016. *Historia Białorusinów Podlasia*. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne.
- Czarkowski Ludwik. 1907. *Powiat Bielski w gub. Grodzieńskiej, Zarys ludoznawczy*. „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1: 39–132.
- Federowski Michał. 1935. *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905. Przysłowia, żarciki, wyrażenia stałe oraz zagadki ludu, mieszczań i zagrodowców z okolic Grodna, Sokółki, Białegostoku, Bielska, Wołkowyska, Stonima, Nowogródka, Słucka, Lidy, Wilejki, Święcian i Oszmiany*. t. IV. Warszawa: Instytut Nauk Antropologicznych i Etnologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.
- Filar Dorota. 2024. *Językowo-kulturowe obrazy pogranicza. Analiza danych leksykograficznych i wybranych tekstów współczesnych*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXXX(80): 49–67.
- Grzywaczewski Tomasz. 2020. *Wymazana Granica. Śladami II Rzeczypospolitej*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Jančuk Nikolaj. 1889. *Po Minskoj gubernii (zametki iz poezdki v 1886 godu)*. Moskva: Tovariščestvo skoropečatij A. A. Levenson" [Янчук Николай. 1889. *По Минской губернии (замѣтки изъ поѣздки въ 1886 году)*. Москва: Товарищество скоропечатіи А. А. Левенсонъ].
- Janicki Wojciech. 2000. *Tatarzy w Polsce – naród, grupa etniczna czy „ludzie pogranicza”?* „Czasopismo Geograficzne” 71(2): 173–181.
- Karpyza Witold. 2007. *Ziemia Wołkowyska*. T. 3. Łęborg: Boxpol.

- Kolberg Oskar. 1890. *Mazowsze. Obraz etnograficzny. Mazowsze stare. Mazury. Podlasie*. t. 5. Kraków: nakładem autora.
- Konczevska Katarzyna. 2015. *Współczesna sytuacja socjolingwistyczna na Grodzieńszczyźnie*. „Socjolingwistyka” XXIX: 149–169.
- Konczevska Katarzyna. 2021. *Polacy i język polski na Grodzieńszczyźnie*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- Konczevska Katarzyna. 2024. *Granice pogranicza. Studium przypadku dawnej parafii usnarskiej na Grodzieńszczyźnie*. „Poradnik Językowy” 810(1): 89–108.
- Kosič Marija Nikolaevna. 1902. *Litviny-belorusy Černigovskoj gubernii, ix byt i pesni*. S.-Peterburg: tip. kn. V.P. Meščerskogo [Косичъ Мария Николаевна. 1902. *Литвины-бѣлорусы Черниговской губерніи. ихъ бытъ и пѣсни*. С.-Петербургъ: тип. кн. В.П. Мещерского].
- Kraŭcëvič Aljaksandr. 1997. *Stvarènne Vjalikaha Knjastva Litoŭskaha*. Minsk: Belaruskaja navuka [Краўцэвіч Аляксандр. 1997. *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*. Мінск: Беларуская навукa].
- Kruczyński Stanisław. 1938. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*. Warszawa: Wydanie Rady Centralnej Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej.
- Krzysztofik Wincenty. 1933. *Jasińówka. Wieś powiatu sokólskiego. Monografia ze szczególnem uwzględnieniem zmian wywołanych komasacją gruntów*. Poznań: Uniwersytet Poznański.
- Lamanski Evgenij Ivanovič. 1856. *Zametki o zapadnoj časti Grodnenskoj gubernii*. «Vestnik imperatorskago ruskago geografičeskago obščestva» 16: 93–161 [Ламанскій Евгений Ивановичъ. 1856. *Замѣтки о западной части Гродненской губерніи*. «Вѣстникъ императорскаго русскаго географическаго общества» 16: 93–161].
- Lobač Uladzimir. 2006. *ЭТНАГРАФИЯ БЕЛАРУСІ. ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС для студэнтаў спецыяльнасцей 1-21 03 01 “Historyja”, 1-02 01 02 “Historyja. Zamežnaja mova”*. Navapolack: Polacki dzjaržaŭny universitët [Лобач Уладзімір. 2006. *ЭТНАГРАФИЯ БЕЛАРУСІ. ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС для студэнтаў спецыяльнасцей 1-21 03 01 “Гісторыя”, 1-02 01 02 “Гісторыя. Замежная мова”*. Наваполацк: Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт].
- Mackevič Juzèfa (red.). 1979–1986. *Sloŭnik belaruskix havorak paŭnočna-zachodnjaj Belarusi i jae pahraničča: u 5 t*. Minsk: Navuka i tэхніка [Мацкевіч Юзэфа (рэд.). *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т*. Мінск: Навука і тэхніка].
- Miškiewicz Ali. 1990. *Tatarzy polscy 1918–1939. Życie społeczno-kulturalne i religijne*. Warszawa: PWN.
- Miškiewicz Ali. 1991. *Tatarzy polscy w latach 1945–1985. Zarys historyczny*. „Studia Podlaskie” 3: 99–137.
- Pervaja Vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g. Tablica XIII. Raspredelenie naselenija po rodnomu jazyku*. 1903–1905. Т.Т. 1–50. S.-Peterburg: Izdanie Central'nogo statističeskogo komiteta Ministerstva vnutrennix del [Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. 1903–1905. Т.Т. 1–50. С.-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел] [online] <https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=0> [14.07.2025].
- Prymaka-Onisz Aneta. 2016. *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- Prymaka-Onišk Aneta. 2019. *Bežanstva 1915. Zabytyja ŭcekačy*. Smalensk: Inbelkul't [Прымака-Онішк Анета. 2019. *Бежанства 1915. Забытыя ўцекачы*. Смаленск: Інбелкульт].
- Radłowska Karolina. 2017. *Tatarzy polscy. Ciągłość i zmiana*. Białystok: Fundacja Sąsiedzi.
- Rusek Halina. 2003. *Tożsamość pogranicza. Wprowadzenie*. W: Zygmunt Kłodnicki, Halina Rusek (red.). *Pogranicze kulturowe i etniczne w Polsce*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze. 7–10.

- Sadowski Andrzej. 2019. *Tożsamość pogranicza jako kategoria socjologii pogranicza. Próba reinterpretacji*. „Roczniki Nauk Społecznych” 11(4): 73–91.
- Sajewicz Michał. 2000. *Desubstantywne osobowe nazwy subiektów właściwości z formatem sufiskalnym w nadnarwiańskich gwarach białoruskich Białostoczczyzny*. „Acta Polono-Ruthenica” 5: 235–264.
- Sajewicz Michał. 2005. *Deadiektywne osobowe „nomina subiecti” z formantem słowotwórczym -ač w gwarach białoruskich okolic Narewki na Białostoczczyźnie*. „Roczniki humanistyczne” LIII(7): 161–176.
- Sajewicz Michał. 2022. *Nazwiska mieszkańców wsi Lewkowo w b. powiecie grodzieńskim w połowie XVIII wieku*. „Acta Albaruthenica” 22: 137–157.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Województwo Białostockie. t. 5. 1924. Warszawa: GUS.
- Šejn" Pavel" Vasil'evič". 1902. *Materiały dla izučenia byta i jazyka russkago naselenija Sěvero-zapadnago kraja. Opisanie žilišča, odeždy, pišči, zanjatij; preprovoždenie vremeni, igry, věrovanija, obyčnoe pravo; čarodějstvo, koldovstvo, znaxarstvo, lěčenje bolěžnej, sredstva ot" napastej, pověr'ja, priměty i t. d. t. III. V: N. Dubrovin" (red.). Sbornik" otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii nauk" t. 72. Sanktpeterburg": Imperatorskaja Akademija Nauk" [Шейнъ Павелъ Васильевичъ. 1902. Матеріалы для изученія быта и языка русскаго населенія Сьверо-западнаго края. Описание жилища, одежды, пиши, занятій; препровождєніє времени, игры, вьрованія, обычное право; чародьїство, колдовство, знахарство, льченіє бользней, средства отъ напастей, повьрья, примьты и т. д. т. III. В: Н. Дубровинъ (ред.). Сборникъ отдьленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ. т. 72. Санктпетербургъ: Императорская Академія Наукъ].*
- Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego* [online] <https://tiny.pl/c4b4p> [15.07.2025].
- Токць Сяргей. 1997. *Litoŭskae naseľn'ictva ŭ Hrodzenskaj huberni ŭ 19 – pačatku 20 st.* „Vesci Akademii nacyjanal'nych menšascej: Nacyjanal'nyja menšasci na Belarusi i ŭ svece” 1: 37–39 [Токць Сяргей. 1997. *Літоўскае насельніцтва ў Гродзенскай губерні ў 19 – пачатку 20 ст.* “Весці Акадэміі нацыянальных меншасцей: Нацыянальныя меншасці на Беларусі і ў свеце” 1: 37-39].
- Wiśniewski Jerzy. 1980. *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*. W: Janusz Siatkowski, Mieczysław Basaj, Bazyli Białokozowicz, Wiesław Boryś, Halina Janaszek-Ivaničkowa, Hanna Popowska-Taborska (red.), *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 14–30 i 116–119.
- Wysoczański Włodzimierz. 2024. *Język – pogranicze, języki – pogranicza*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXXX(80): 33–47.
- Załęski Wojciech. 2005. *Z supraskiego na nasze*. Supraśl: Collegium Suprasliense.

STRESZCZENIE: Celem artykułu jest opisanie historycznych i współczesnych etnonimów ludności białoruskojęzycznej na Grodzieńszczyźnie oraz zbadanie, czy i jak mocno się one zmieniły. Opisywane etnonimy to: Litwini, Rusini, Tutejsi, Białorusini, Polacy oraz Tatarzy. Autor doszedł do wniosku, że głównym etnonimem miejscowej ludności w poprzednich wiekach byli Litwini, podczas gdy pozostałe nazwy występowały rzadziej i mniej powszechnie (np. Rusini na określenie prawosławnych). Obecnie zaś na Sokółszczyźnie główny historyczny etnonim został prawie całkowicie zapomniany. Białoruskojęzyczni katolicy i niektórzy prawosławni uważają się za Polaków,

a pozostali prawosławni – za Białorusinów. Tatarzy, mimo korzystania z języka białoruskiego, pozostają odrębną grupą etniczną.

SŁOWA KLUCZOWE: Grodzieńszczyzna, etnonimy, samoidentyfikacja, Litwini (historyczni), Polacy, Białorusini, Tatarzy.

АНАТАЦЫЯ: Мэтай артыкула з'яўляецца апісанне гістарычных і сучасных этнонімаў беларускамоўнага насельніцтва Горадзеншчыны, як і даследаванне, ці і наколькі моцна яны змяніліся. Апісанія этнонімы – гэта ліцвіны, русіны, тутэйшыя, беларусы, палякі і татары. Аўтар дайшоў да высновы, што галоўным этнонімам мясцовых жыхароў у мінулых стагоддзях быў *ліцвіны*. Астатнія назвы можна было сустрэць значна радзей і былі яны меней ужывальныя (напрыклад, русіны ў дачыненні да праваслаўных). Сёння на Сакольшчыне раней галоўны гістарычны этнонім амаль канчаткова забыты. Яго месца занялі два новыя: палякі ў дачыненні да каталікоў і некаторых праваслаўных, як і беларусы ў адносінах да праваслаўных. Нягледзячы на карыстанне беларускай мовай, татары застаюцца асобнай этнічнай групай.

КЛЮЧАВЫЯ СЛОВЫ: Горадзеншчына, этнонімы, самавызначэнне, ліцвіны, палякі, беларусы, татары.